

Berlijn

Van Antony Beevor verscheen eveneens bij uitgeverij Ambo

Kreta 1941-1945

Stalingrad

De strijd om Spanje. De Spaanse Burgeroorlog 1936-1939

D-day. Van de landing in Normandië tot de bevrijding van Parijs

De Tweede Wereldoorlog

Met Artemis Cooper

Parijs na de bevrijding 1944-1949

Antony Beevor

Berlijn

De ondergang 1945

Vertaald door
Han Meyer

Ambo | Amsterdam

ISBN 978 90 263 2565 6

© 2002 Antony Beevor

© 2002, 2012 Nederlandse vertaling Ambo | Anthos *uitgevers*,

Amsterdam en Han Meyer

Deze uitgave verscheen eerder bij uitgeverij Balans

Oorspronkelijke titel *Berlin. The Downfall 1945*

Oorspronkelijke uitgever Penguin

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Yevgeny Khaldei/Corbis

(Reichstag After Fall of Berlin, 1 mei 1945)

Foto auteur © John Carey

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Inhoud

Lijst van illustraties 7

Glossarium 10

Woord vooraf 13

- 1 Nieuwjaar in Berlijn 19
- 2 Het kaartenhuis aan de Weichsel 29
- 3 Vuur en zwaard en 'edele furie' 42
- 4 Het grote winteroffensief 58
- 5 De opmars naar de Oder 76
- 6 Oost en west 97
- 7 Het zuiveren van het achterland 116
- 8 Pommeren en de bruggenhoofden aan de Oder 136
- 9 Doelwit Berlijn 158
- 10 De camarilla en de generale staf 171
- 11 De voorbereiding van de genadeslag 188
- 12 Wachten op de aanval 196
- 13 Amerikanen aan de Elbe 214
- 14 De vooravond van de slag 230
- 15 Zjoeikov op het Reitwein Spur 240
- 16 Seelow en de Spree 258
- 17 De laatste verjaardag van de Führer 273
- 18 De Goudfazanten slaan op de vlucht 285
- 19 De gebombardeerde stad 304
- 20 Valse hoop 315
- 21 Gevechten in de stad 334

- 22 Gevechten in het bos 352
- 23 Het verraad van het testament 363
- 24 *Führerdämmerung* 379
- 25 Rijkskanselarij en Rijksdag 395
- 26 Het einde van de slag 411
- 27 Vae victis! 431
- 28 De ridder op het witte paard 447

Kaarten 458

Bronnen 474

Bronverwijzingen 477

Literatuur 512

Register 522

Lijst van illustraties

- 1 Leden van de Hitler-Jugend tijdens gevechten in Lauban, Silezië.
- 2 Inspectie van een afdeling van het legerkorps *Grossdeutschland* in een Oost-Pruisisch bos vóór de Sovjet-aanval.
- 3 Gevangengenomen leden van de *Volkssturm* in Insterburg, Oost-Pruisen.
- 4 Berlijners na een zware luchtaanval.
- 5 Duitse burgers uit Silezië op de vlucht voor het Rode Leger.
- 6 Troepen van het Rode Leger komen een Oost-Pruisisch stadje binnen.
- 7 Gemechaniseerde Sovjet-troepen trekken Mühlhausen in Oost-Pruisen binnen.
- 8 Troepen van het Rode Leger bezetten Tilsit.
- 9 Een gemotoriseerd Sovjet-kanon in Danzig.
- 10 Een lid van de Hitler-Jugend bij een wapenschouwing van de *Volkssturm* door Goebbels.
- 11 Twee Duitse soldaten bij de verdediging van de belegerde Silezische hoofdstad Breslau.
- 12 SS-pantsergrenadiers voor een tegenaanval in Zuid-Pommeren.
- 13 Goebbels decoreert een lid van de Hitler-Jugend na de herovering van Lauban.
- 14 Duitse vrouwen en kinderen proberen met de trein naar het westen te ontsnappen.
- 15 Uitgehongerde vluchtelingen zoeken beukennotjes in een bos bij Potsdam.
- 16 Eva Braun na het huwelijk van *SS Gruppenführer* Hermann Fegelein met haar zus Gretl in Berchtesgaden.
- 17 Artsen van het Rode Leger verzorgen overlevenden in Auschwitz.
- 18-19 Een Duitse ingenieur heeft samen met zijn gezin zelfmoord gepleegd voor de komst van het Rode Leger.

- 20 Een Duitse soldaat, opgehangen op bevel van generaal Schörner.
- 21 Een sectie tankjagers van de Hitler-Jugend met pantservuisten aan hun fietsstuur.
- 22 Heinrich Himmler, de *Reichsführer SS* die zelden een wapen aanraakte maar ervan droomde een militaire leider te worden.
- 23 Maarschalk Stalin en Winston Churchill in Jalta.
- 24 Een T34 van het 1ste Wit-Russische front van maarschalk Zjoekov steekt de Oder over.
- 25 De Sovjet-genie legt een brug aan over de Oder, ter voorbereiding van de aanval op Berlijn.
- 26 Soldaten van het Rode Leger redden een antitankkanon uit de drassige bodem in de uiterwaarden van de Oder.
- 27 Dwangarbeidsters uit de Sovjet-Unie, bij Berlijn bevrijd door het Rode Leger.
- 28 Een geïmproviseerde begraafplaats in de ruïnes van Berlijn.
- 29 Hitler heeft een vriendelijk woord voor een van zijn jongste verdedigers onder het toeziend oog van *Reichsjugendführer* Artur Axmann.
- 30-33 Straat voor straat baant het Rode Leger zich al vechtend een weg naar ‘het hol van het fascistische beest’.
- 34 Over de Moltkebrücke om het ‘Heinrich-Himmler-Haus’ – het ministerie van Binnenlandse Zaken – en vervolgens de Rijksdag aan te vallen.
- 35 Sovjet-kanon neemt een Berlijnse straat onder vuur.
- 36 Een doorzeefde Volkswagen bij de Rijkskanselarij.
- 37 Eenheden van het 1ste Oekraïense front op weg naar de dennenbossen ten zuiden van Berlijn om het negende leger te vernietigen.
- 38 Duitse soldaten geven zich in Berlijn over aan het Rode Leger.
- 39 Sovjet-tanksoldaten wassen zich in een Berlijnse straat.
- 40 Koken in de ruïnes.
- 41 Ontmoeting tussen het Rode Leger en de Amerikanen: kolonel Ivanov brengt een toast uit, terwijl generaal-majoor Robert C. Macon van de 83ste infanteriedivisie toelustert.
- 42 Op de vlucht voor het Rode Leger klauteren Duitse burgers over de kapotte spoorbrug over de Elbe naar het Amerikaanse bezettingsgebied.
- 43 Het einde van de strijd voor Hans-Georg Henke, een dienstplichtige tiener.
- 44 Een gewonde Sovjet-soldaat wordt verzorgd door een vrouwelijke hospitaalsoldaat.
- 45 Generaal Stumpff, veldmaarschalk Keitel en admiraal von Friedeburg

- komen aan in Karlshorst om de capitulatie te ondertekenen.
- 46 Een soldaat van het Rode Leger probeert een Berlijnse vrouw een fiets af te pakken.
- 47 Maarschalk Zjoeikov neemt de overwinningssparade af op het witte paard dat Stalin had afgeworpen.
- 48 Zjoeikov wordt goed in de gaten gehouden door generaal K.F. Telegin, hoofd van de politieke afdeling, en door generaal Ivan Serov, hoofd van de NKVD.
- 49 Inspectie van het slagveld binnen de Rijksdag.

VERANTWOORDING FOTO'S

AKG Londen: 3, 6, 7, 8, 9, 13, 17, 22, 24, 26, 28, 34, 37, 40, 42
 Alexander Ustinov/Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlijn: 27
 Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlijn: 16, 21, 39, 43
 Bundesarchiv Bild, Koblenz: 2 (146/85/22/20), 47 (183/K0907/310)
 Chronos, Berlijn: 18, 19, 36
 Hilmar Pabel/Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlijn: 15
 Hulton Getty: 46
 Imperial War Museum, Londen: 10 (FLM 3345), 29 (FLM 3351), 30 (FLM 3349), 31 (FLM 3348), 32 (FLM 3346), 33 (FLM 3350)
 Jürgen Stumpff/Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlijn: 45
 National Archives and Records Administration, Maryland: 20 (111-SC-205221), 41 (111-SC-205367), 49 (306-NT-885-C2)
 PK-Benno Wundshammer/Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlijn: 1
 Privé-verzameling/Novosti/Bridgeman Art Library: 23, 25
 Ullstein Bild, Berlijn: 4, 5, 11, 12, 14, 38, 44
 Victor Tiomin: schutblad, 35

De uitgever heeft alles in het werk gesteld de houders van de copyrights te benaderen. Eventuele fouten of omissies die de uitgever alsnog ter kennis komen, zullen in latere drukken worden rechtgezet.

Glossarium

Alle data in dit boek hebben betrekking op 1945, tenzij anders aangegeven.

BdM Bund deutscher Mädel, Bond van Duitse meisjes, het vrouwelijke equivalent van de Hitler-Jugend.

Frontovik soldaat van het Rode Leger met frontervaring.

Ivan (Duits: Iwan) een gewone Sovjet-soldaat. Zowel in het Rode Leger als door Duitsers gebruikt.

Kessel (Duits voor ‘ketel’) een strijdmacht bevindt zich in een *Kessel* wanneer ze is omsingeld door de vijand.

Landser een gewone Duitse soldaat met frontervaring. Het Duitse equivalent van de *frontovik*.

NKVD *Narodni Komissariat Vnoetrennich Djel* (Volkscommissariaat van Binnenlandse Zaken). Geheime politie van de Sovjet-Unie onder leiding van Lavrenti Beria. Militaire eenheden van de NKVD, voornamelijk bestaande uit grenswachtregimenten, waren verbonden aan het commando van elk Sovjet-front. De NKVD-commandant bij elk front was alleen verantwoording schuldig aan Beria en Stalin, niet aan de militaire hiërarchie van het Rode Leger.

NSDAP Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, de partij van de nazi's.

OKH *Oberkommando des Heeres*, in theorie het opperbevel van het Duitse leger, in de latere fase van de oorlog vooral het operationele commando van het oostfront.

OKW *Oberkommando der Wehrmacht*, het opperbevel van alle strijdkrachten, leger, Luftwaffe en Kriegsmarine, via veldmaarschalk Keitel en generaal Jodl onder gezag van Hitler. Gaf leiding aan alle operaties, behalve die aan het oostfront.

Politieke afdeling een politieke officier (*politroek*) was verantwoordelijk voor de politieke scholing van alle soldaten. De politieke afdeling van elk leger en front van de Sovjet-Unie viel onder de Centrale Politieke Leiding van het Rode Leger (Glav-POERRKA).

S-Bahn stadspoor in Berlijn en voorsteden, voor het grootste deel bovengronds.

7de Afdeling organisatie bij het hoofdkwartier van elk Sovjet-leger, met als voornaamste taak het demoraliseren van de vijand. Duitse communisten werkten onder Sovjet-officieren, net als veel Duitse krijgsgevangenen die in Sovjet-kampen een ‘anti-fascistische’ training hadden gekregen. Ze stonden bij de Duitsers bekend als ‘Seydlitz-troepen’, naar generaal von Seydlitz Kurzbach, die zich bij Stalingrad had overgegeven en had geholpen het zogenaamde *Nationalkomitee Freies Deutschland* te vormen, dat volledig onder controle van de NKVD stond.

SHAEF *Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force Europe*, het geallieerde opperbevel in Europa.

Sjtrafrot compagnie of bataljon, de Sovjet-kopie van de Duitse *Straf*-eenheden. Gedegradeerde officieren, deserteurs en disciplinair gestraften werden veroordeeld tot deze eenheden, waar ze in theorie de kans kregen hun ‘schuld met bloed uit te wissen’. In de praktijk betekende dit dat ze ingezet werden voor bijna suïcidale taken, het als eerste optrekken door een mijneveld bijvoorbeeld. *Sjtrafroti* werden altijd vergezeld door een geleide dat iedereen neerschoot die bevelen niet gehoorzaamde.

SMERSH acroniem van *Smert sjpionam* – dood aan de spionnen – een naam die Stalin zelf gekozen zou hebben voor de contraspionageorganisatie verbonden aan de eenheden en formaties van het Rode Leger. Tot april 1943, toen Abakoemov de leiding kreeg, heette de SMERSH de ‘Speciale Afdeling’ van de NKVD.

Stavka opperbevel van de Sovjet-strijdkrachten, onder directe zeggenschap van Stalin. In 1945 was generaal Antonov de chef-staf.

U-Bahn ondergronds stadspoor.

Verchovni opperbevelhebber, de term waarmee Zjoekov en andere opperofficieren Stalin plachten aan te duiden.

Legergroep en front Een Duitse ‘legergroep’ en een ‘front’ van het Rode Leger bestond uit een verzameling legers onder één opperbevelhebber. Afhankelijk van de omstandigheden kon de sterkte enorm variëren, van een kwart miljoen tot meer dan één miljoen man.

Leger Elk Duits leger, in sterkte meestal variërend tussen veertigduizend en meer dan honderdduizend man, wordt in de tekst in letters geschreven: dus bijvoorbeeld ‘het negende leger’ of ‘het derde pantserleger’. Sovjet-legers, die meestal kleiner waren, worden als volgt aangeduid: het 47ste leger of het 2de garde-tankleger. De meeste legers bestonden gewoonlijk uit twee of drie korpsen. Een Sovjet-tankleger bestond in theorie uit 620 tanks en 188 gemotoriseerde kanonnen.

Korps Een korps bestond uit verschillende divisies, meestal twee tot vier. Een Sovjet-tankkorps bestond echter uit drie tankbrigades van elk vijftenzestig tanks en kwam in omvang dichterbij een Duitse pantserdivisie op volle sterkte.

Divisie Divisies varieerden enorm in omvang. Een Sovjet-infanteriedivisie moest in theorie 11.780 man tellen, maar de meeste bestonden uit tussen de drie- en zeventuizend manschappen. Duitse infanteriedivisies waren in 1945 vaak nog veel meer onder de sterkte.

Brigade Deze formatie tussen een regiment en een divisie werd meer door de Amerikanen en de Britten gebruikt dan door de Duitsers en het Rode Leger, bij wie een divisie uit minstens twee of drie regimenten bestond. Bij het Rode Leger bestond elk tankkorps echter uit drie brigades.

Regiment Bestond uit ten minste twee of drie bataljons van soms wel zeventuizend man, maar vaak waren ze veel zwakker.

Bataljon Elk bataljon bestond uit ten minste drie infanteriecompagnieën – elk in theorie rond de tachtig man sterk – en uit ondersteunende compagnieën met machinegeweren, mortieren of antitankkanonnen, en daarnaast bevoorradings- en transportcompagnieën.

Overeenkomsten in rang tussen het Britse, het Amerikaanse, het Duitse leger en de Waffen-SS zijn te vinden op www.antonybeevor.com, als aanvulling op dit boek.

Woord vooraf

‘De geschiedenis legt altijd de nadruk op de afloop,’ zei een verongelijkte Albert Speer vlak na afloop van de oorlog tegen zijn Amerikaanse onder-vragers.¹ Hij kon het niet hebben dat de successen uit de begintijd van het Hitlerregime overschaduwde werden door de uiteindelijke ineenstorting ervan. Evenmin als andere prominente nazi’s wilde hij inzien dat weinig ont-hullender is voor politieke leiders en voor de aard van hun bewind, dan de manier waarop ze ten onder gaan. Daarom is de uiteindelijke nederlaag van het nationaal-socialisme als onderwerp zo fascinerend en bovendien zo be-langrijk in een tijd waarin tieners, vooral in Duitsland, dikwijls met een be-wonderende blik naar het Derde Rijk kijken.²

Ruim twee jaar daarvoor hadden de vijanden van de nazi’s zich voor het eerst een voorstelling kunnen maken van het moment van vergelding. Op 1 februari 1943 maakte een Sovjet-kolonel een groep uitgemergelde Duit-sers krijgsgevangen in de puinhopen van Stalingrad. ‘Zo zal Berlijn eruit zien!’ schreeuwde hij woedend en wees op de verwoeste gebouwen om hem heen. Toen ik die woorden een jaar of zes geleden las, wist ik onmiddellijk wat mijn volgende boek moest zijn. Op de muren van de Rijksdag in Ber-lijn zijn nog altijd graffiti te zien waarmee de Russen, nadat ze de agressor van het meest oostelijke punt van zijn opmars tot in het hart van het Der-de Rijk hadden teruggedreven, in de euforie van hun wraak het verband tussen de twee steden onderstreepten.

Ook voor Hitler was deze beslissende nederlaag een obsessie. In novem-ber 1944, toen het Rode Leger zich samentrok aan de oostgrenzen van het Duitse Rijk, kwam hij terug op Stalingrad. De Duitse tegenspoed, zo zei hij in een belangrijke toespraak, was begonnen ‘met de doorbraak van Rus-sische legers door het Roemeense front aan de Don, in november 1942’.³ Hij legde de schuld bij zijn ongelukkige bondgenoten die, slecht bewapend

en veronachtzaamd, de kwetsbare flanken aan weerszijden van Stalingrad bemanden, niet bij zijn obsessieve weigering waarschuwingen ter harte te nemen. Hitler had niets geleerd en was niets vergeten.

Dezelfde toespraak demonstreerde met gruwelijke helderheid in wat voor verwrongen logica het Duitse volk zich had laten verstrikken. Ze werd gepubliceerd onder de titel ‘Capitulatie betekent vernietiging’. Hitler waarschuwde dat, bij een overwinning van de bolsjewisten, vernietiging, verkrachting en slavernij het lot van het Duitse volk zouden zijn, met ‘eindeloze colonnes mannen, voortsjokkend naar de Siberische toendra’s’.

Hitler weigerde hoe dan ook de gevolgen van zijn eigen daden onder ogen te zien, en het Duitse volk besepte veel te laat dat het gevangen zat in een afschuwelijke verwarring van oorzaak en gevolg. In plaats van het bolsjewisme te vernietigen, zoals hij beloofd had, had Hitler het naar het hart van Europa gebracht. Zijn ongehoord wrede invasie van Rusland was uitgevoerd door een generatie jonge Duitsers die was grootgebracht op een duivels slim dieet. De propaganda van Goebbels had joden, volkscommissarissen en Slavische volkeren niet alleen ontmenselijkt, zij had het Duitse volk geleerd hen te haten en te vrezen. Door deze gigantische misdaden was Hitler erin geslaagd de natie aan hem te ketenen, en het naderend geweld van het Rode Leger was de zichzelf waarmakende voorspelling van hun leider.

Ook Stalin maakte graag gebruik van symbolen als het hem uitkwam, maar hij ging met veel meer berekening te werk. De hoofdstad van het Duitse Rijk was inderdaad ‘het hoogtepunt van al onze militaire operaties in deze oorlog’⁴, maar hij had nog andere vitale belangen. Niet het minste daarvan was het plan, opgesteld onder leiding van Lavrenti Beria, zijn volkscommissaris van Staatsveiligheid, om de instituten voor atoomonderzoek in Berlijn van alle installaties en uranium te beroven, vóór de komst van Amerikanen en Britten. Het Kremlin was inmiddels goed op de hoogte van de vorderingen van het Manhattan Project in Los Alamos, dankzij de pro-communistische spion Klaus Fuchs. De Sovjet-wetenschap lag ver achter en Stalin en Beria waren ervan overtuigd dat zij, net als de Amerikanen, in staat zouden zijn een atoombom te maken, als zij de hand konden leggen op Duitse laboratoria en wetenschappers in Berlijn, voordat de westerse geallieerden daar zouden arriveren.

De omvang van de menselijke tragedie aan het einde van de oorlog gaat het voorstellingsvermogen te boven van iedereen die het niet zelf heeft meegemaakt, maar dat geldt te meer voor wie is opgegroeid in de gedemi-

litariseerde samenleving van na de Koude Oorlog. Toch kunnen we nog steeds veel leren van dit moment waarop het lot van miljoenen bezegeld werd. Een belangrijke les is dat we zeer voorzichtig moeten zijn met generalisaties over het gedrag van individuen. Extreem menselijk lijden en zelfs ontmenselijking kunnen zowel het beste als het slechtste in mensen naar boven brengen. Menselijk gedrag weerspiegelt in hoge mate de volslagen onvoorspelbaarheid van leven en dood. Veel Sovjet-soldaten, met name fronttroepen, gedroegen zich vaak uiterst vriendelijk tegen Duitse burgers, anders dan degenen die na hen kwamen. In een wereld van gruwelijke wreedheid, waarin de ideologie bijna ieder begrip van menselijkheid had vernietigd, wordt wat anders een bijna ondraaglijk verhaal zou zijn geweest, verlicht door een paar blijken van onverwachte menselijkheid en zelfopoffering.

Ik had het onderzoek voor dit boek onmogelijk kunnen doen zonder de hulp van een groot aantal mensen. Ik ben in de eerste plaats grote dank verschuldigd aan de leiding en het personeel van tal van archieven: kolonel Sjoevasjin en de staf van het Centraal Archief van het ministerie van Defensie (TSAMO) in Podolsk; dr. Natalja Borisovna Volkova en haar staf van het Russische Staatsarchief voor Literatuur en Kunst (RGALI); dr. Vladimir Koezelenkov en dr. Vladimir Korotajev van het Russische Militaire Staatsarchief (RGVA); professor Kyrill Michailovitsj Andersen en dr. Oleg Vladimirovitsj Naoemov van het Russisch Staatsarchief voor Sociaal-Politieke Geschiedenis (RGASPI); dr. Manfred Kehrig, directeur van het Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg, en mevrouw Weibl; dr. Rolf-Dieter Müller en kapitein Luckszat van het MGFA in Potsdam; professor dr. Eckhart Henning van het Archiv zur Geschichte der Max-Planck-Gesellschaft; dr. Wulf-Ekkehard Lucke van het Landesarchiv Berlin; mevrouw Irina Renz van de Bibliothek für Zeitgeschichte in Stuttgart; dr. Lars Ericson en Per Clason van het Krigsarkivet in Stockholm; John E. Taylor, Wilbert Mahoney en Robin Cookson van de National Archives II, College Park, Maryland; dr. Jeffrey Clarke van het United States Army Center of Military History.

Bengt von zur Mühlen, de oprichter van Chronos-Film, is buitengewoon gul geweest met het beschikbaar stellen van archiefmateriaal en opgenomen interviews met betrokkenen. Grote dank ben ik ook verschuldigd aan Gerald Ramm en Dietmar Arnold van Berliner Unterwelten voor hun hulp.

Ik ben oprecht dankbaar jegens allen die me op mijn reizen behulpzaam zijn geweest met adviezen, introducties en gastvrijheid: in Rusland dr. Galja en dr. Ljoeba Vinogradova, prof. Anatoli Aleksandrovitsj Tsjernobajev, en Simon Smith en Sian Stickings; in Duitsland William Dury, oud-staatssecretaris Karl-Günther von Hase en zijn vrouw, en Andrew en Sally Gimson; in de Verenigde Staten Susan Mary Alsop, generaal-majoor Charles Vyvyan en mevrouw Vyvyan, Bruce Lee, de heer Charles von Lutichau en zijn echtgenote, en Martin Blumenson.

Het was een groot genoegen en voor het boek bijzonder nuttig dat ik kon samenwerken met *Timewatch* van de BBC. Ik ben veel dank verschuldigd aan Laurence Rees, die het idee opperde, aan dr. Tilman Remme, in wiens gezelschap ik op de meest aangename wijze veel geleerd heb, en aan Detlef Siebert, die in het beginstadium veel heeft geholpen met adviezen en kandidaten om te interviewen. Verder heb ik introducties, informatie, hulp en advies te danken aan Anne Applebaum, Christopher Arkell, Claudia Bismarck, Leopold Graf von Bismarck, sir Rodric Braithwaite, professor Christopher Dandeker, dr. Engel van het Archiv der Freien Universität, prof. John Erickson, Wolf Gebhardt, Jon Halliday, Nina Lobanov-Rostovski, dr. Catherine Merridale, prof. Oleg Aleksandrovitsj Rzesjevski, prof. Moshe Schein van het Methodist Hospital in New York, Karl Schwarz, Simon Sebag-Montefiore, Gia Soelchanisjvili, dr. Galja Vinogradova en Ian Weston-Smith.

Dit boek zou letterlijk onmogelijk in deze vorm het licht hebben kunnen zien zonder de geweldige hulp die ik gekregen heb van dr. Ljoeba Vinogradova in Rusland en van Angelica von Hase in Duitsland. Het was een plezier en een voorrecht met hen te mogen samenwerken. Ik ben ook Sarah Jackson zeer dankbaar voor al haar werk op het gebied van fotoresearch, Bettina von Hase voor aanvullend archiefonderzoek in Duitsland en David List die hetzelfde deed in Engeland. Charlotte Salford was zo vriendelijk de documenten van het Krigsarkivet in Stockholm voor me te vertalen.

Ik ben prof. Michael Burleigh, prof. Norman Davies en dr. Catherine Merridale zeer erkentelijk voor het lezen van het typoscript of delen daarvan en voor hun uiterst nuttige kritiek. Ook dank ik Tony Le Tissier voor zijn gedetailleerde commentaar. Eventueel overgebleven fouten zijn uiteraard geheel voor mijn rekening.

Ik kan prof. Mark Le Fanu en de Society of Authors niet genoeg bedanken voor het heroveren van de websites antonybeevor.com, antonybeevor.org en atonybeevor.net op een kraker. Op deze sites kan nu een 'author's

cut' gevonden worden – het literaire equivalent van een *'director's cut'* in de filmindustrie, waarin materiaal te vinden is waarvoor geen ruimte was in deze gepubliceerde versie van het boek.

Ik ben, als altijd, enorm veel verschuldigd aan mijn agent Andrew Nurnberg en aan Eleo Gordon, mijn redacteur bij Penguin, die een oorspronkelijk aarzelende auteur stimuleerden op deze weg voort te gaan. Opnieuw heeft mijn vrouw, Artemis Cooper, mijn schrijfpartner en eerste redacteur, het moeten stellen met veelvuldige afwezigheid en veel extra verplichtingen. Ik ben haar eeuwig dankbaar.

Nieuwjaar in Berlijn

Kerstmis 1944 viel er voor de door magere rantsoenen en spanningen uitgemergelde Berlijners weinig te vieren. De hoofdstad van het Duitse Rijk lag voor een groot deel in puin als gevolg van de bombardementen. De zwarte humor waarin Berlijners altijd hadden uitgeblonken, was omgeslagen in galgenhumor. De grap van deze weinig feestelijke feestdagen was: ‘Geef een praktisch cadeau, geef een doodskist.’

Precies twee jaar daarvoor was de stemming in Duitsland omgeslagen. Vlak voor kerst 1942 begon het gerucht de ronde te doen dat het Duitse zesde leger van generaal Paulus aan de Wolga omsingeld was door het Rode Leger. De nazi's hadden er de grootste moeite mee te moeten toegeven dat de grootste eenheid van de Wehrmacht ten dode was opgeschreven in de puinhopen van Stalingrad en in de bevroren steppe buiten de stad. Om het land op het slechte nieuws voor te bereiden, had Joseph Goebbels, de *Reichsminister für Volksaufklärung und Propaganda*, een ‘Duitse kerst’ aangekondigd, wat in de nationaal-socialistische terminologie soberheid en ideologische vastberadenheid betekende, in plaats van kaarsen, kerstbomen en het zingen van ‘Stille Nacht, heilige Nacht’. In 1944 was de traditionele gebraden gans een herinnering uit een ver verleden geworden.

Waar een gevel was ingestort, kon je vanaf de straat schilderijen aan de muur zien hangen van wat een woonkamer of een slaapkamer geweest was. De actrice Hildegard Knef staaarde naar een piano, hangend op de resten van een vloer. Niemand kon erbij komen en ze vroeg zich af hoelang het zou duren voordat het instrument neer zou storten op het puin beneden. Op de muren van opengereten gebouwen waren boodschappen gekrabbeld om een zoon die terugkwam van het front te melden dat zijn familie veilig ergens anders bivakkeerde. Er hingen waarschuwingen van de NSDAP: ‘Plunderaars krijgen de doodstraf!’

Er werd zoveel gebombardeerd – 's nachts door de Britse luchtmacht en overdag door de Amerikaanse – dat de Berlijners het gevoel hadden dat ze meer tijd doorbrachten in kelders en bunkers dan in hun eigen bed. Slaapgebrek droeg bij aan het merkwaardige mengsel van onderdrukte hysterie en fatalisme. De mensen leken veel minder bang om aangegeven te worden bij de Gestapo, getuige de explosie van grappen. De afkorting LSR – voor *Luftschutzraum* (schuilplaats bij luchtaanvallen) – zou staan voor 'Lernt schnell Russisch' (Leer snel Russisch).¹ De meeste Berlijners groetten niet meer met 'Heil Hitler!' Toen Lothar Loewe, een jongen van de Hitler-Jugend die de stad uit was geweest, de nazi-groet bracht bij het betreden van een winkel, draaide iedereen zich om en staaarde hem aan. Het was de laatste keer dat hij de woorden buiten dienst gebruikte. Loewe ontdekte dat de meest gebruikelijke groet 'Bleib übrig!' was geworden – 'Blijf over!'²

Ook de groteske, soms surreële beelden van die tijd werden weerspiegeld in de humor. De Zoo-bunker, het grootste bouwwerk voor de luchtverdediging in Berlijn, was een enorm fort van staal en beton, een monument van die totalitaire tijd, met luchtdoelgeschut op het dak en daaronder enorme schuilkelders, waarin massa's Berlijners zich verdrongen als de sirenes gingen. Ursula von Kardoff beschreef het in haar dagboek als 'een toneeldecor voor de gevangenis-scène van *Fidelio*'.³ Ondertussen stonden minnaars in tedere omhelzing op de betonnen wenteltrappen als in een 'parodie op een gekostumeerd bal'.

Zowel over individuele levens als over het bestaan van de natie hing een sfeer van dreigende ondergang. Mensen smeten ongeremd met geld, omdat het in hun ogen binnenkort toch niets meer waard zou zijn. En er gingen moeilijk te bevestigen verhalen over meisjes en jonge vrouwen die 'het' in donkere hoekjes rond Bahnhof Zoo en de Tiergarten deden met volslagen vreemden. Later, toen het Rode Leger oprukte naar Berlijn, nam dit verlangen naar het verlies van de onschuld kennelijk nog wanhopiger trekken aan.

De schuilkelders, verlicht door blauwe lampen, gaven een voorproefje van een claustrofobische hel, wanneer ze volstroonden met mensen gehuld in hun warmste kleren, met kleine kartonnen koffertjes met brood en thermosflessen. In theorie werd in de schuilkelders in de eerste behoeften voorzien. Er was een *Sanitätsraum* met een verpleegster waar vrouwen konden bevallen. Het schijnt dat geboortes vroeger plaatsvonden door de trillingen van exploderende bommen, die eerder vanuit de diepten van de aarde leken te komen dan uit de lucht. De plafonds waren beschilderd met licht-